

Tanulmányok

TUDOMÁNY HÁBORÚ IDEJÉN Egy orosz irodalommal foglalkozó kutató szakmai dilemmái

PRACTICING SCIENCE IN THE TIME OF WAR Professional Dilemmas of a Researcher of Russian Literature

Hetényi Zsuzsa

az MTA doktora, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Orosz Nyelv és Irodalom Tanszék
hetenyi@elte.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Ukrajna orosz agresszív lerochanása, 2022 februárja óta a világ nagy részének gazdasági életében, ennek következményeként a társadalmakban is változások indultak meg, s ezzel együtt a tudományos világ is átalakul. Még ezen belül is elenyészőnek tűnő problémát jelent szakterületem, az orosz irodalom kutatásának helyzete, mégis különleges szerep hárul rá. Amióta az Edward Said nevéhez köthető dekolonizációs elmélet rámutatott a kulturális hatásmechanizmus hatalmi vetületeire, a irodalomtudománynak is számolnia kell azzal, hogy a kultúra erő, sőt, az erőszak hordozója is lehet. Ennek elemzése az orosz irodalom vonatkozásában kutatóira vár.

E kutatók mozgásterét azonban a háború befolyásolja, paradox módon jó esetben korlátozza is a bojkott formái által. Az ukrajnai háború kiváltotta átértékelési hullámban azonban minden kutató egyes-egyedül dönt arról, milyen pozíciót vállal fel, változtat-e bármit eddigi tevékenységén.

Szaktám eleinte bénultsággal reagált a február 24-i orosz agresszióra. Nem indult konzultáció a helyzetre adandó válaszokról, pedig ezek szélsőségek, kétségek és akár érzelmi reakciók között ingadozva nagy szórást mutattak. Cikkemben közel egy év konferenciatapasztalatait bocsátom közre, abban a reményben, hogy megmutatja a helyzet bonyolultságát, és egyben általánosabb következtetésekre is lehetőséget ad. A tények mérlegelése és a megértés az első lépés a remény felé is.

ABSTRACT

Since Russia's aggressive invasion of Ukraine in February 2022, the economic life and societies of much of the world have changed, and the scientific world is transforming as well. Even within academics and science, the state of research in my field, Russian literature, is a seemingly minor problem, yet it has a special role to play. Ever since the decolonization theory associated with Edward Said pointed to the power aspects of the mechanism of cultural influence, literary stud-

ies have had to reckon with the fact that culture can be a vehicle of power, even violence. The analysis of this in the context of Russian literature awaits researchers.

However, the scope of these researchers is influenced by the war and, paradoxically, in many cases fortunately limited by different forms of boycott. However, in the wave of reassessment triggered by the war in Ukraine each researcher alone decides what position to take and whether to change anything. There is hardly any institute, university, or even state that applies practical measures in this, especially not in Hungary.

My profession initially reacted with paralysis to the Russian aggression of 24 February. There was no consultation on the responses to be given to the situation, although they varied widely, ranging between extremes of doubts and even emotional reactions. In this article, I present almost a year's experience of conferences attended, in the hope that it will show the complexity of the situation and allow for more general conclusions. Reflection and understanding of the facts mean also the first step towards hope.

Kulcsszavak: ukránjai háború, orosz irodalom, orosz háborúellenes emigrált tudósok, bojkott, dekolonizáció

Keywords: war in Ukraine, Russian Literature, Russian émigré anti-war scholars, boycott, decolonization

2022 januárjában meghívtak egy moszkvai szervezésű nemzetközi konferenciára, márciusra, de csak Zoom-részvétellel neveztem be. Februárban kitört a háború. Március 5-én a konferenciát áprilisra halasztották „a mindenféle események miatt”. Az amerikai és nyugat-európai kollégák lemondták a részvételt. Bojkottálták. Vajon én is csatlakozzam a bojkotthoz? A friss sokk ezt sugallta. Nyilván a Kremlt nem érinti, mit csinál egy közép-európai irodalomtudós, de hogy mi történik a kultúra egészében, annál inkább. Hiszen a kultúrából kiragadott gondolatokkal élnek vissza, amikor ideológiát fabrikálnak. Végül egyedül miattam maradt az esemény nemzetközi, a többiek mind oroszok voltak.

Keresem a neten, vajon a szervező múzeum tiltakozott-e a háború ellen, amikor még ezt nem büntették, de nem találom nyomát, hiszen állami támogatásból élnek. A konferencia tárgya egy keveset kutatott jelentős író, Friedrich Gorenstein (1932–2002), Ukrajnában született, oroszul író zsidó, akit emigrációba kényszerített a Brezsnyev-korszak. A háborús bojkott kontextusában így makulátlan szerző, bár kíméletlenül írt az évszázadokon át rendületlenül zsidókat üldöző ukránokról, oroszokról egyaránt. Sem a mai leszámazottaknak nem róható ez fel, sem pedig Gorensteinnek a gyilkolás és antiszemitizmus engesztelhetetlen ábrázolása.

Egy háborús novelláról beszéltem, amit tanítottam is, és a kivetített prezentációra ráírtam alul, hogy elítélem az agressziót, a háborút, és hogy a kultúra egy másmilyen Oroszországhoz vezető híd. Háborúban és diáképeken röviden

és valószínűen kell fogalmazni. Előre megkérdeztem a kollégákat, nem lesz-e ebből bajuk. Nem, írták, rendben. És amikor már kikapcsoltuk a Zoom-felvételt, ők is elátkozták a háborút.

A következő szakmai esemény egy amerikai (USA) egyetem nagyon exkluzív Nabokov-konferenciája volt, *The Hidden Nabokov*, A rejtett Nabokov. Számomra rejtett is maradt, mert nem mentem el, Zoom-hozzáférést pedig nem terveztek. Zárt, elit közösség. Elmenni nincs értelme, részben az óriási részvételi költség miatt, részben mert nem repülök át az óceánon három napra klímavédelmi szempontból sem, nem beszélve a Covidról. Az összes szakmabeli kiválóság szerepelt a programban, amelynek végső változatában feltűnt egy pótnap. Pétervárról közvetítették, Zoomon, és oda pakolták össze az orosz résztvevőket. A Zoom-adatokat kiküldő e-mail humoros megszólítása: „Dear Antiterrans, Zoomlanders, and Extra Hidden Nabokovians!” (A kedves vice értéséhez Nabokov-szövegek adják a kulcsot, de a választóvonal markáns. Ők ott, oroszok itt. Egyfajta burkolt bojkott ez, kihelyezett orosz részleg, karanténba tett oroszok. És valóban karantén is lett: ide szorultak a covidosok is.) Ha akarom, része a konferenciának, ha akarom, nem része.

A pétervári Nabokov-szeminárium szervezői még február 21-én meghívtak nagy múltú nyári konferenciájukra is. Februárban elég nehezen illesztettem be a teendőim közé az előadásomat, jobb lett volna később..., de a sors jól rendezte, hiszen még két nap, és számomra az egész egyetemi világ hónapokra elsüllyedt. A tudományos munka helyett belső kényszerre mást kellett írjak, mindazt, amit láttam és értettem, naplót, közéleti esszéket.

A szemináriumon bemutatott, január legelején megjelent könyvemet hosszas megfontolás után nem oroszországi kiadónak adtam le, hanem New York-inak. Ha Oroszországban jött volna ki, a 2022-es dátummal senki le nem mosta volna rólam a bélyeget, hogy az agresszor országában publikálok, háború idején.

És elkövetkezett a nyári konferencia. Bojkott vagy nem bojkott? A régóta ismerős kollégák biztosan nem háborúpártiak. A szakma az életük, gondozzák az archívumot, köteteket adnak ki. Nabokov pedig amerikaivá lett emigráns szerző, nem a nagyorosz birodalom képviselője. Lehetett már orosz szemrehányásokat hallani vele kapcsolatban, hogy túl nyugatos, idegen, kozmopolita... Már nem tudni, ki milyen bizonyítványt kap egyik vagy másik rezsimtől. Már Puskin is elbukott, és még hányan jutnak a sorsára... Nem lehet rajta kiigazodni, de nem is kell. Az irodalom csak áldozata a rezsimek belemagyarázásainak.

A külföldiek és az orosz emigránsok a júliusi Nabokov-konferencián is lemondták részvételüket. Egyiküktől felháborodott körlevelet is kapunk: micsoda szégyen, mit szólna ehhez Nabokov, azonnal töröljük az egész konferenciát. Az a baj, hogy neki is igaza van, és ezt meg is írtam neki. Bárhogy sajnálom az orosz kollégákat, akiknek életük munkája omlik össze. Tulajdonképpen magamnak is részvétet nyilváníthatok. Vállalhatatlan az országgal a kapcsolat.

Kezdődik a Zoom-ülés. A pétervári félnél semmi nem működik. Nem elég erős a net. Visszhangzik a terem. Ki-kihagy a hang. A résztvevők mikrofonja nem közvetít. Nem működik a képernyő megosztása. Nem látjuk a teremből a vetítövásznat. A két szervező kapkod, karikás a szemük, nem ismerek rájuk, megszakad a szívem – ahogy oroszul mondják, nem is hasonlítanak önmagukra. Előadásom diavetítésén ott szerepel ugyanaz a felirat az agresszióról, amit tavasszal használtam.

A nap végén, a Zoom-felvétel kikapcsolása után sűrűn bocsánatot kérnek minden kalamajkáért, és kiszakad belőlük a panasz... nem is tudjuk elképzelni, milyen szörnyű most az élet... konkrétumokat nem említenek, csak a tekintetük ugrál ide-oda zavarodottan. Mindez ahhoz képest, ami az ukrainai harctéren vagy akár hátszországban folyik, hova is tehető... Vajon lehet-e tudománnyal foglalkozni fűtött szobában, amikor emberek ölik egymást?

Az is feladata viszont egy orosz irodalommal foglalkozó tudósnak, aki valamegyest átlátja, mi folyik ott, hogy elmagyarázza. A megértés nagyon erős kötelék.

Az előadásomat nem adtam oda publikálásra, kézirat marad egyelőre. Mert mégis kell valamiféle bojkott, nekem kell. Belső igény. Morális kiállás. Az én cikkem valószínűleg csak nekem számít. A nem publikálás szolidaritás azokkal az ukrainai és orosz kollégákkal, akik számára megszűnt a munka lehetősége. Viszont, ha elmegyek a konferenciára, akkor azokkal az oroszországi kollégákkal vagyok szolidáris, akik szinte túszként élnek a saját országukban. Mégsem emigrálhat mindenki, és nem is állhat ki mindig tüntetni hetvenévesen. Ha magukra maradnak, megbolondulnak. Sokan a passzív ellenállást gyakorolják, például virágnyelven írnak olyan tudós cikkeket, hogy „a szenvedés ábrázolása” vagy „az erőszak ábrázolása” itt és ott. Ugyanakkor a külföldi tudósok jelenléte legitimálja a fennálló rezsimit. A humán tudomány távolmaradása másodlagos, de fizikában vagy űrkutatásban a nyugati tudás beszállítása támogathatja a háborút, nem megengedhető. Ahogy azokat a művészeket is érinti a nyugati bojkott, akik részvételükkel például háborút támogató eseményeken felelősödtek a Putyin-rendszerre, legyenek bármily kiválóak. Ők ugyanis jogtalan előnyökhöz jutnak otthon, miközben társaikat letartóztatják vagy megfosztják a munkától. És mert az orosz kultúra most mindent felhasznál, hogy totálissá váljon. Hatalmat közvetít.

A bojkott és szankciók lényege, hogy nem mehet minden ugyanúgy tovább, mint azelőtt, miközben bombáznak. Nem gazdagítjuk az oroszországi tudományt. Nem utazunk, nem hívunk meg, nem adunk pénzt, nem kérünk pénzt tudományos kutatási együttműködésre, nem veszünk részt közös projektben orosz intézményekkel. A többes szám költői, mert ez csupán egyéni döntés mindenkinél. (Az utóbbi hónapban készítettem egy felmérést is a különböző stratégiákról, remélem, hamarosan közzé tudom tenni azt is.)

Amit a háború előtt adtam le, még jelenjen meg, azzal kész, új szöveget nem adok. Ez nekem is lemondás, mert kiszemeltem pár jó besorolású folyóiratot,

de mit tegyünk. Néhány orosz online felület meg is szűnt (például a Colta), pedig azokon hetek alatt közel hússzezer olvasóm is volt, egy kis szem alakú ikon mellett jelzik az olvasók számát. Főszerkesztőik már régen Berlinből írnak. Várható egyébként, hogy a sok emigrált orosz szakmabéli publikációs igénye miatt a nyugati lapokba is nehezebben lehet majd beférni. Az orosz tudomány ki is szállt a nemzetközi szakmai nyilvántartásból (a Scopus-adatbázisból). Csökkenni fognak a kölcsönös idézések, bezárkózik az orosz tudomány, és ez mind-mind kárt okoz mindkét félnek. Elsődlegesen az orosz kultúrával foglalkozóknak.

Az orosz irodalommal foglalkozó magyar tudósnak nem egyszerű a helyzete békeidőben sem. Ő nem szlavista (nem több szláv nyelvvel foglalkozó nyelvész), és nem ruszista (nem orosz történelemmel foglalkozik). Az akadémiai életben nemcsak neve nincs, de képvisellete sem. Ugyanakkor egyszerre három porondon kell teljesítenie. Az orosz akadémiai szférában, amivel foglalkozik, oroszul; a magyar tudományos világban és rendszerben, ahol él és érvényesülni szeretne, magyarul; és végül a nyugat-európai és amerikai tudományos életben, ahol a nemzetközi elismerés eldől, angolul és más nagyobb nyelveken. Természetesen azonos munkákat több nyelven kiadni nem elegáns. A magyarországi jelenlét része nálam még a műfordítás, a jó irodalom igazi arcának megismertetése a hazai olvasókkal. A műfordítás nem számít bele a tudományos teljesítménybe (amely a humán tudományokban nem mérhető össze a természettudományokkal, sőt, nem is mérhető ugyanúgy), az előmenetelt nem segíti, lényegében hobbi (valójában hivatás).

A háború miatt jelenleg bezárult a szabad orosz tudományos élet; a Putyin-rezsim agressziója miatt szakmám még kijebb szorul az itthoni akadémiai szférában is; és kevésbé tudja fogadni a nyugati közeg, ahol most az ukrán és emigráns orosz kollégák támogatása az elsőrendű feladat. Szakirodalmat egyre nehezebb beszerezni. Az Idegennyelvi Könyvtár éves kerete hat darab orosz könyvre szól. Az oroszról műfordításnak is bizonytalanok a kilátásai, egyik hazai kiadónak sem lesz preferenciája mostanában. Minden állam ösztöndíjakkal és kiadástámogatással, műfordítói rezidens programokkal támogatja saját irodalmának külföldi kiadását. Orosz részről illet hiába várnánk, és ha lenne is, nem pályáznék. Ki tudja, az olvasó vajon megveszi-e az orosz irodalmat. Vagy utálkozik, vagy még többet akar tudni róla – kiszámíthatatlan. Ahogy az egyetemi beiratkozás orosz szakra a jövőben.

A felsőoktatási helyzet, a hallgatók felé közvetítés, tanácsadás külön problémakör, amelynek tárgyalása nem fér be az írásomba. A kulturális és oktatási kapcsolatok azonban nem függetlenek egymástól. Vajon van-e joga egy oktatónak véleményt mondania, ha látja, hogy látogatják az Orosz Kulturális Központ rendezvényeit, ahol az orosz agresszor állam hivatalos álláspontjával találkoznak, hiszen a központ fenntartója az orosz külügyminisztérium. És fotójuk megjelenik

az intézet honlapján. Még hivatalos orosz íróküldöttség is járt itt ősszel, mintha mi sem történt volna. Az orosz követség vezette őket körbe, és fogadták őket itt is, ott is az egyetemek is, közönségtalálkozókon... Léteznek és működnek az orosz–magyar barátságnak kintről támogatott magyar szervezetei, baráti és egyéb társaság, nem kevés pénztámogatással. Az orosz állami ideológiát képviselő, rengeteg pénzből fenntartott *soft power* „Orosz világ” (Russzkij mir) hálózat kabinetjei három magyar egyetemen működnek (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Debrecen, Pécs).

Közbevetőleg jegyzem meg, hogy az Európai Unióban ezek mindenütt zárva tartanak, vagy alapjáraton működnek a háború kezdete óta, valamint zárva tartanak a kulturális központok. A követségek létszámát is néhol felére csökkentették a fogadó országok, hazaküldtek diplomátákat, például Tallinnban (URL1). Egyedül Magyarországon van éppen fordítva: a követségi dolgozók létszáma 2022 őszére harmadával nőtt (46 → 62), közel dupla annyian állomásoznak itt, mint Londonban (35) (URL2). Magyarországon korábban is jó tempóban gyarapodott az orosz állampolgárok tulajdonában lévő cégek bejegyzése, de a háború óta ennek üteme felgyorsult. Az EU-ban pedig számuk csökken (URL3). A politikai és gazdasági hírek ellentmondásossága még nehezebbé teszi az egyéni döntéseket a tudományágukért és saját karrierjükért aggódók számára.

A következő tudományos eseményem egy balti ország egyetemén szervezett orosz irodalmi szemináriumsorozat. Itt már nem kell bojkottot mérlegelni. A résztvevők között régi emigráns tudósok Izraelből, akik még az 1970-es években mentek el, de oroszul írnak azóta is, meg helyi baltiak, egy-két pétervári és néhány ismeretlen. Az első őszi alkalmon legnagyobb meglepetésemre angolul hangzott el az előadás, nem túl szép angolul, erős akcentussal, a kolléga kereste a szavakat, fordulatokat. Az előadás megvitatásába mások még nagyobb akcentussal kapcsolódtak be. Végül egy fiatal nő szólt hozzá, de nem birkózott meg az angollal, és amit mondott abból később kiderült, hogy Németországba menekült ukrainai. Hevesen, de nem harcosan beszélt a kultúra átértékeléséről, és végül átváltott – oroszra. Aztán szinte rajtakapta magát, láthatóan kellemetlen érzés fogta el emiatt, és visszacsúszott ukránba, mintegy hűséggesztusként. Ezt viszont se nem értettük jól, sem ő nem bírta tisztán sokáig, keverte az oroszsal... Majdnem húszperces monológ után elhallgatott. A beállt csendben egyik pétervári kolléga kért szót: talán mindannyiunk számára semlegesebb lesz az angol, mondta angolul, és folytatta egyszerű angolul. Szolidaritásból és politikai korrektségből nem lehet oroszul beszélni az orosz irodalomról.

A második alkalomra a Teams-meghívóval érkezett egy felkérés is, szívesen vennék, ha én is előadnék. Rövid gondolkodás után benyújtottam egy háborús irodalommal kapcsolatos vázlatot. Azt a választ kaptam, hogy remélik, megfelelő, mert a fő téma: „A kultúra mint csatatér és fegyver”, és a lényeg, hogy utána lehessen vitatkozni.

Most az első előadást profi angolul tartja egy baltikumi nő, a nyelvek közötti feszültségekről és nyelv váltásról, alapvetően az ukránra áttérésről. Miközben angolul beszél, hol orosz, hol ukrán idézeteket vetít ki és olvas fel, fordításban. Jóval hosszabban beszél, mint a kiszabott idő, nehéz követni a három nyelvű kavalkádot. Záró bejelentése az, hogy most minden eddig oroszos kolléga ukránul tanul.

Egy nyelv megtanulása a kultúra, a történelem, a művészet mélyebb megismerésével jár együtt. Az irodalmárnak ugyebár, a műfordítónak meg pláne, mindent illik tudni, míg egy történész vagy nyelvész nem bújja a szépirodalmat egyáltalán, neki nem kötelező. Nem is beszélve a helyszíni terepmunkáról, ami most majdnem lehetetlen. Mondhatná valaki erre, hogy az ukrán történelem az oroszokkal közös volt sokáig – de éppen itt a csapda, hiszen éppen az a feladat, hogy leválasszuk, és ne orosz szemmel nézzük az ukránokat. Nem tanul minden angolos írni, minden spanyolos katalánul és minden amerikai spanyolul. Tőlem is hiába kérték számon a jiddist vagy a hébert, amikor az orosz nyelvre váltott zsidó írókkal kezdtem foglalkozni. Ezek persze sántikáló analógiák, de segítenek megközelíteni a helyzetet. Az átképzést csak a fiatalok esetében van értelme felvetni.

A következő előadó régi emigráns orosz, az orosz propaganda szövegeiről ad elő, sűrűn bocsánatot kér, hogy a diái oroszul lesznek. Szintén angolul beszél – az orosz idézetekről, amelyeket megpróbál kapásból és akadozva angolra fordítani. Egyre feszültebbnek érzem, hogy nem lehet a közös orosz munkanyelven beszélni, orosz szövegekről. Miért kellene átengedni az orosz nyelvet bármely politikai rezsimnek? A nyelvi csapda egészen abszurd megoldásokat is szül. Tapasztalom, hogy az emigránsok, akik undorodni kezdenek az anyanyelvüktől, elkezdik kitékerni az anyanyelvüket, hibás alakokat használnak, eltorzítják a szavakat, mint ha ezzel tiltakoznának. Vagy így határolják el magukat a szabályos és hivatalos orosztól, valami új identitást keresve... És vajon egy magyar kutatónak mi keresnivalója ebben?

Szerveződött egy magyar szakmai összejövetel, azon belül is egy ukrános szekció, megvannak a résztvevői. És akkor valaki azt mondja nekem: nem lehetsz te a moderátor, mégse venné jól ki magát, ha egy oroszos moderálna... Mintha lenne rajtam egy bélyeg, el kell különíteni, mert oroszos vagyok. Megszólnák a szervezőket miattam? Moderáljon egy angolos, németes? Illedelmesen hallgatok, de a büntudat elkerül.

A beszélgetésen ott ülök a hallgatóságban, és elhangzik, milyen kár, hogy a magyar olvasóközönség nem ismeri a mai ukrán irodalom előzményeit, például a nagyszerű ukrán avantgárdot, mert nincs meg ehhez a megfelelő tudása. Mire én óvatlanul megjegyzem, hogy de hiszen ennek megismertetéséhez itt vannak magyar részről az orosz avantgárdról tudott alapos ismeretek, évtizedes kutatások, azon keresztül lehetne. Mintha valami nagyon illetlen dolgot mondtam volna, lehurrognak, hogy az oroszoknak semmi köze nem lehet az ukránokhoz, ez

saját avantgárd. Próbálok vitatkozni, hogy a két irodalom között akkor nemcsak közvetlen kapcsolat volt, hanem személyi, barátságok, sőt személyi átfedés is, sorolom a neveket, Kazimir Malevics, David Burljuk, Vlagyimir Tatlin vagy akár Alekszandr Dovzszenko vagy Dziga Vertov... futuristák, expresszionisták... több nem jut hirtelen eszembe. Maga a fogalom, az ukrán avantgárd is csak a hetvenes években keletkezett, és a képzőművészetre alkalmazták eredetileg. Nem említem, hogy többségük orosz földön vagy emigrációban csinált karriert – mert tényleg állítsák össze az ukrán nemzeti irodalom történetét, tárják fel az ismeretlen ukrán alkotókat, az odesszai és kijevi stúdiók életét vagy az ukrán abszurd színházat. Van fogalmam a terület soknyelvűségének történetéről, de most nem a kozmopolitizmusnak van itt az ideje.

Érvelek, hogy a jelen idejű tudásunkat nem vetíthetjük vissza a múltba. Dehogynem, hallom (a hangerő is emelkedik), gondoljak csak a genderre, azzal is minden átértékelődött. Helyes, próbálkozom, az egy tudományos elemzési szempont, nagyon fontos új szempont, egy prizma, amin más szögben nézünk át. És a birodalmi szemlélet kutatása is az, de az elemzés nem a jelenre kivetített értékelés, Tolsztojt nem fogjuk kidobni sem azért, mert egy birodalom hadseregében harcolt, sem azért, mert ellentmondásosan alakult a házassága. (Erről éppen pár hónappal korábban írtam egy cikket egy akadémiai kötetbe.) Éppen hogy felül kell vizsgálni a múltat és átértékelni, szól az ellenérv. Csakhogy sajnos a hivatalos orosz háborús ideológia is éppen ezt teszi, ezért nácizzák az ukránokat. Ezután elhallgatok, hadd menjen tovább a beszélgetés. Pár nappal később kerülő úton jut vissza hozzám egy fiatal ukrános fordító véleménye, hogy ez fölösleges vita volt. Fölösleges? Talán túlságosan alapvető.

Nem kétséges, hogy egy „oroszos” szakember figyelme a hadihelyzet mellett és a menekültek segítségén túl a szakma helyzetére, elsősorban a friss emigránsokra koncentrálódik, illetve a 2014 utáni emigránsokra, mert a hullám akkor indult. Az egyetemi világ szem előtt van, a tanítás és írás szabadsága megszűnt, ezért ők nagyobb arányban távoznak. A művészek és írók, akik kétlaki életet éltek, most elvesztették az otthoni felüket, kényszerűségből külföldön rekedtek.

A 20. századi négy emigrációs hullámhoz képest óriási különbséget jelent, hogy most állandó élő internetes kapcsolatban lehetnek a külföldre távozottak és az otthon maradók, és olvashatják a híreket is (a blokkolások ellenére).

A két tábor viszonyáról szólt az első előadás azon az egyhetes konferencián, amelyet humán- és társadalomtudományi területen dolgozó emigráns és belső emigráns tudósok szerveztek a „Kovcseg/Bárka” projekt támogatásával, *A fejlődés problémái és a kutatás új irányai 2022. február 24. után* címmel (angol honlapjuk: URL4). A „Bárka” projekt a 2022-ben Oroszországot elhagyni kény-

szerült orosz tudósok számára alapvető támasz és hivatkozási pont. A konferencia szervezői a „Bárka” önkéntesei által kifejezetten a tudóstársadalom számára létrehozott külön chatszobán keresztül ismerkedtek meg. Ennek említése annak illusztrálására lényeges, hogy minden emigrációs tevékenység és a publikációk zöme is a gyors és ingyenes virtuális térbe szorult vissza, akár korábban komolytalannak tartott közösségi felületekre.

A szervezők többsége és minden moderátor vállalta nevét, de én jobbnak látom nem említeni. A Zoom-kezelő Noah Adamov, vagyis Ádám fia Noé néven jelentkezik be a képernyőre, és többen mások is csak álnéven. Az egyhetes eseménysorozat résztvevői jelentkezés és nem meghívás alapján kerültek be a programba. Én voltam az egyetlen külföldi, vagyis pontosabban nem orosz anyanyelvű előadó (amit jelentkezésemkor még nem sejtettem). Az első nap fő témái: akadémiai szabadság, a tudás intézményeinek leépítése, a diktatúra és háborús propaganda nyelvezete. A tárgyilagos, elemző hangvételhez igazítottam én is a magyar és az orosz helyzet párhuzamairól szóló előadásomat, amelynek elején szolidaritásomat fejeztem ki. Amikor elkezdtem, 132 hallgató lógott a Zoomon.

Az *Élet a szarkofág alatt* című első előadást a politológus és antropológus azzal kezdte, hogy ő nem utazott el, hanem kétlaki volt, a Helsinki Egyetem és a szentpétervári Európai Egyetem oktatója és kutatójaként, de utóbbiból 2022 októberében elbocsátották, azóta hivatalos státuszáról fogalma sincs. Beszámol egy közvélemény-kutatásról, amelyben az emigrációt próbálták adatokkal felmérni. Az első táblázat fejléce: „Nem minden jó ember utazott el.” Ezt mondogatják az otthon maradók, Miért maradtak otthon? Mert ott a család, macska, lakás, nincs nyelvtudásuk, és tulajdonképpen nem is olyan rossz az otthoni élet. A megkérdezett művészek 18,1%-a távozott, a médiában dolgozók 5,11%-a, a reklámszakma 4,23%-a, a tudósoknak csak 0,24%-a, az orvosok közel 2%-a. Az emigránsok fele értelmiségi.

Második kérdésük arra irányult, van-e politikai elnyomás Oroszországban.

44,4% szerint nincs. Az interjúk szöveges részéből még plasztikusabban rajzolódik ki a helyzet. „Saját hallgatóink figyelnek bennünket az egyetemen.” „A karrierem megszakadt, azt nevezik ki egyetemi posztokra, akik megszakítják külföldi kapcsolataikat.”

Vagyis megindult a kontraszelekció, aki eddig nem tudott érvényesülni, most megfelelő stratégiával előre léphet. Már csak azért is, mert ha eddig nem érvényesült, hiába is menne külföldre, nem találna helyet magának. Nem mindenki tud emigrálni.

Hogy látják magukat azok, akik otthon maradtak? „Valakinek maradni is kell.” „Ránk itt szükség van, a tudományt folytatni kell, helyre kell állítani.” „Aki nem fél, nem megy el.” Van, aki marad, de passzívan ellenáll: „nem lehet folytatni, nem akarom a háborút finanszírozni a kutatásaimmal”. Legnehezebb azoknak, akik nem kiemelkedő tudósok, az a nagy tömeg, akik óriási óraszámban elsősor-

ban oktatnak, és emiatt sosem maradt idejük kutatásra, nincs tudományos fokozatuk – az ő tudásuk nem konvertálható.

Az emigránsok nem érznek szakadást, bíznak az otthoniakban, valakiknek valóban maradni kell. Legyen majd kihez hazalátogatni.

A nagy utcai tüntetésekről szól a következő előadás. Február 24. és 27., március 3., 6. és 8., április 3., később már nem lehetett, leverték. „Minek tüntetünk, ha semmi haszna, csak letartóztatnak?” – kapták a válaszkérdést az emberektől. A tömeges emigráció miatt csökken a háborúellenesek száma, még a mozgás ellen sem mentek ki sokan az utcára. Miért tüntetnek mégis? „Hogy megmutassuk a világnak, a külföldnek, a hozzám hasonlóknak, az ukránoknak és a hatalomnak, hogy van más vélemény.” „Nem tudtam nem kimenni, a gyerekeim jövőjéről van szó.” Mára az egyetlen megmaradt tiltakozási mód a graffiti és a matrica. Vajon a távozás is demonstráció?

Más előadók demográfiai katasztrófát vetítenek előre. Sokan vallanak arról, hogy lehet túlélni. Itt jegyzem meg, hogy a konferencia végén megkérdeztem, milyen összetételű volt az előadók és a hallgatóság a bejelentkezés országa szerint. Ebből nemcsak az derülhet ki, hány merész orosz volt, hanem az is, melyek a tudományos emigráció fő célországai. Már aznap este megkaptam az angol nyelvű statisztikát, profi diagram formájában, nélkülem nem készült volna el: kéresemben megírtam, hogy szerintem történelmet írnak.

Oroszországból 22 előadó (Moszkva 14, Pétervár 6, Vlagyivosztk és Novoszibirszk 1–1. Akár aznap letartóztathatták volna őket. Le a kalappal.

Franciaország 4, Örményország 3, Finnország, Ausztria, Nagy-Britannia, Kazahsztán 2–2, a többi országból egy-egy: Magyarország, Németország, Grúzia, Izrael, Olaszország, Litvánia, Luxemburg, Lengyelország, Montenegró, Svájc, Csehország. A sorrendet ők írták így, nem angol ábécé, se nem cirill ábécé szerint... 48 előadó, 18 országból.

Még érdekesebb a hallgatóság: 927 ember csatlakozott a konferenciához 52 országból, bele sem fért a táblázatba azoknak az országoknak a neve, amelyre háromnál kevesebben estek. Oroszországból 650-en kapcsolódtak fel – szintén nem kockázat nélkül. Moszkvából 290, Pétervárról 140, Jekatyerinburgból 21, és így tovább, néhányan nem jelezték, honnan érkeztek, inkognitóban maradtak. Köztük talán orosz megfigyelők is.

Az emigráns hallgatóság zöme Németországból jelentkezett be (a szervezők is ottaniak és prágaiak), 10-nél többen még Franciaországból, Grúziából, Nagy-Britanniából, az USA-ból, Izraelből. Törökországból, Kazahsztánból. 5 és 10 fő között Lengyelországból, Svájból, Ukrajnából (akik szintén kockázatot vállaltak, mert oroszokkal közösen szerepeltek!), Montenegróból, Szerbiából, Örményországból, Csehországból, Finnországból, Spanyolországból. És még további 34 országból.

A programból össze lehet állítani egy tudományági és témapanorámát is. Tévécsatornát vezető szociológus. Migrációkutató. Politológus. Vállalkozástudós. Demográfus. Néprajzos (az utcai ellenállás formáiról). Antropológus (a közösségi média cenzúrája). Filológus (a feljelentések, informátorok és panaszok retorikája).

Megjelentek a híres disszert.ru tényfeltáró oldal megalkotói is, akik a tudományos munkák plágiumait és csalásait leplezik le, például magas pozíciókra kinevezett politikai személyiségek hamisított diplomáit és fokozatait. Néhányan foglalkoznak a putyini rezsim múltat átíró és ki-/felhasználó ideológiájával, a posztkolonialista és birodalmi szemlélet feldolgozásával. Előadáscímek: *Hogyan szorította függő helyzetbe az akadémiai élet finanszírozása az egyetemeket, és miért alakult éppen így? A bürokrata történelem mint a politika szolgálóleánya – hogyan szabadítsuk fel? Az akadémiai történettudományi intézet munkatársa vázolja, hogyan lehetne átvenni a náci múltat feldolgozó német gyakorlatot egy újfajta orosz történelemkép megalkotásához. Például a hősi múltból modern emlékezetkultúrát és személyes történeteket gyúrni.*

Van oktatáskutatási téma, korszakolási kísérlet, elemzik a kései szovjet korszak jelenségeit, az értelmiség szerepét és az ifjúságpolitikát. Örök témák, de új kutatási szakterületek: halálkutatás, katonai mozgósítás, kényszeremigrációs traumák pszichológiai kutatása. És egy egészen új téma: a Z-kultúra költészete. Ez a költészet a történelmi múlt dicső háborús frázisait forgatja ki, a dicső háborús dalokat írja át, a múlt hőseit tapossa meg kétségbeesett és mardosó szegénnyel.

Láthatólag mindenkit foglalkoztat az oroszországi egyetemek jelene és jövője, és az erőszak minden formája. *Az iskolai erőszak* címet először félreértettem, mert itt az iskolarendszer hatalom alá rendeléséről volt szó. *Az LMBT-emberek elleni fenyegető fellépések* (már gyakorlat a nyílt állami erőszak). *Erőszak a Kaukázusban. A propaganda mint az egyén elleni pszichológiai erőszak. Médiavalóság és dezinformáció, álhírek. A nőkhöz viszonyulás viselkedésmintái orosz filmekben.* És főleg: *Orosz propaganda és nyelv, 2022–2023.* A konferencia végén előadások és kerekasztal-beszélgetések hangzottak el az emigrációban élő vagy oda készülő tudósokat támogató szervezetekről, anyagi és jogi segítségről, a feltételekről.

A külföldre érkező tudósokra többféle sors várhat. Aki otthon és nemzetközi viszonylatban is megállja a helyét és befogadják, annak van a legegyszerűbb dolga, beépül a nyugati akadémiai életbe. Akkor nem számít az orosz útlevél, a helyiek elintézik a maradását, meghívásukkal mintegy garanciát vállalnak érte (hogy nem kém). A tömegével távozó középkorúak és ifjabbak szabadegyetemet is nyitottak, amelyik már nem is az első évét tapossa, diplomát ad. Itt önkéntes alapon tanító professzorok tanítanak nem túl drága, igen alternatív témájú kurzusokat. Az egyetem egyik szervezője Gaszan Guszejnov klasszika-filológus nyelvész, akit pár éve szabadszájú közösségi posztja miatt elit egyeteme, a „Viska” kirúgott és beperelt, de a per elől külföldre szökött. Cikke szerint legnagyobb bajban azok az egyetemi vezetők vannak, akik az utóbbi évtizedekben partneri

viszonyt alakítottak ki amerikai és európai egyetemekkel, ugyanakkor a putyini rezsimmel semmi bajuk, sőt azok támaszai, a korrupció résztvevőiként is akár. Guszejnov szerint a szabadnak mondott elit egyetemek sikere is a hatalomhoz közelségnek, a felső körökkel kötött paktumnak köszönhető „nyugatias” működési szabadságát (URL5).

Én kezdettől kirakat-egyetemeknek neveztem ezeket az orosz egyetemeket, a Viska mellett vannak ilyenek másutt is (a tyumenyi és a Solohov Egyetem). A Viska (Nemzeti Közgazdaságtudományi Kutatóegyetem, Higher School of Economics) kezdettől liberális szellemű, nem csak gazdasági oktatásnak és kutatásnak teret adó elit egyetem. Megemlíteném még a Sanyinka magánegyetemet, amely becenevét Teodor Sanyin alapító nevéből kapta (hivatalosan Moszkvai Társadalom- és Gazdaságtudományi Egyetem, Moscow School of Social and Economic Sciences). A Sanyinka már Montenegróban szervez új emigráns egyetemet. A CEU-nak is van (vagy volt) megfelelője, a szentpétervári Európai Egyetem, amely szintén már csak a nevében egyetem. Mindenesetre a nyugati egyetemi rendszer majdani oroszországi adaptációjának fontos hordozói a mostani emigránsok, akik majd az idők jobbra fordulásával hazatelepülnek, de addig meg kell tanulniuk, milyen is az egyetemi menedzselés és oktatási nyugatosság.

Egy baltikumi fiatal orosz kolléga a hallgatóságból, az említett háborús előadássorozat szervezője élesen, szinte dühösen bírálta nekem írott e-mailjében a megakonferenciát, állította, hogy túlságosan bezárkózók, csak magukra, az orosz körökre koncentrálnak. Bizonyos mértékig igaza lehet. Egy biztos: az orosz kultúrának magának kell gondoskodnia a megtisztulásáról, és az első lépést itt megtették.

HIVATKOZÁSOK (2022. január 22-i eléréssel)

URL1: <https://index.hu/kulfold/2023/01/11/haboru-oroszorszag-ukrajna-orosz-ukran-konfliktus-kijev-moszkva-kreml-vlagyimir-putyin-volodimir-zelenszkij-percrol-percre-szerda/lefelezik-a-tallini-orosz-nagykovetseg-letszamat/>

URL2: <https://rtl.hu/hirado/2022/11/01/orosz-diplomata-kem-hirszerzes>

URL3: <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20230129/ozonlenek-magyarorszag-a-az-orosz-cegek-a-szankciok-kozepette-593314>

URL4: <http://kovcheg.vip/kovcheg-eng>

URL5: Guszejnov, Gaszan. Razbor poljotov, ili Kakim nye bity unyiverszityetu. *Novaja Gazeta*, 2023. 01. 22. <https://novayagazeta.eu/articles/2023/01/22/razbor-poletov-ili-kakim-ne-byt-universitetu?>